CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT
MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE OSS

UITGAVE PROVINCIE NOORD-BRABANT

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. D. van Loon-Graafmans, Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 4

Werkwijze en criteria 5

1. Situering der gemeente 10

2. Bodemgesteldheid 11

3. Grondgebruik 12

4. Infrastructuur 12

5. Nederzettingsstructuur 15

6. Stedebouwkundige typologie 17

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 20

8. beschrijving der objecten 25

9. Literatuur 82

Kaart (bijlage)

WOORD VOORAF

Dit rapport over Oss maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen.
Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld.
In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in 1988 door dhr. drs. J.C.M. Michels.

's-Hertogenbosch januari 1990.

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.
Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk

ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.

Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1. Ligging

De gemeente Oss, waarin geen andere nederzetting gelegen is dan de stad Oss, is gesitueerd in noord-oost Brabant en met de omliggende gemeenten verenigd in het streekgewest Brabant-Noord-Oost. De gemeente vormt tevens het hart van het stadsgewest Oss. Daartoe behoren behalve de aangrenzende gemeenten (in het noorden Lith en Megen, in het oosten Berghem, in het zuiden Nistelrode en Heesch en in het westen Geffen) ook Ravenstein en Schaijk. De gemeentegrens volgt een deels natuurlijk, deels kunstmatig gevormd tracé. In het noorden volgt de grens de loop van de Hertogswetering (voor de kanalisatie) en het Ossermeer. De oostelijke grens loopt over de provinciale weg Oss-Megen, doorkruist vervolgens enige oude akkergronden (tegenwoordig industrieterrein aan de Osse zijde) en vervolgt haar noord-zuid route door het grote bosgebied in het zuid-oosten van de gemeente, de Voorste- en Achterste Heide. Na deze langgerekte uitloper buigt de grens af naar het westen. Het traject doorkruist schoksgewijs, evenwijdig aan de A 50 Nijmegen- 's-Hertogenbosch, de zuidelijke landbouwpercelen. De westelijke grens loopt door het voormalige akkergebied Ruwaard (dat nu bebouwd is) en Oostenakker tot aan de Hertogswetering. De Osse gemeente, die op 1 januari 1988 50.678 inwoners binnen haar grenzen huisvestte en een totale oppervlakte van 2.966 ha. heeft, behoort tot de M.I.P. regio Den Bosch. De gemeente neemt in Noord-Brabant de zevende plaats in naar inwoneraantal, en de zesde naar industriële ontwikkeling.

1.2. Ontwikkeling

De oorspronkelijke lokatie van Oss is vooralsnog niet geheel duidelijk. Opgravingen in Ussen hebben aangetoond dat dit gebied -dat lager ligt dan de omgeving van de Heuvel- in ieder geval al zeer vroeg bewoond was. Van der Aa neemt aan, en met hem Jan Cunen, dat de plaats Oss in 712 onder de naam Osne aan bisschop Willibrord is geschonken (tegenwoordig meent men dat met Osne bedoeld wordt Diessen bij Tilburg) en zo in handen is gekomen van de abdij van Echternach. Deze abdij blijkt echter pas in 1345 het patronaatsrecht over de Osse kerk te hebben verkregen. Tot de Reformatie had de prelaat van deze abdij het recht de Osse pastoors te benoemen. Oss maakte deel uit van het domein van de hertogen van Brabant. De plaats was gelegen in de Meierij van 's-Hertogenbosch en maakte deel uit van het Kwartier van Maasland. In 1387 kreeg de nederzetting, met het oog op de Brabants-Gelderse twisten, het recht tot de aanleg van verdedigingswerken. Door hertogin Johanna werd in 1399 stadsrecht aan de plaats geschonken. Gedurende de volgende eeuwen had men zeer veel te lijden van de oorlogen tussen de Brabanders en Geldersen, maar ook ten tijde van de Spaanse overheersing werd de stad diverse malen in brand gestoken. Bij de laatste brand, in 1751, vielen de kerk en niet minder dan 98 huizen ten prooi aan de vlammen. Na de Tachtigjarige Oorlog maakte de stad deel uit van het door de Staten-Generaal geregeerde Generaliteitsland 'Staats-Brabant'. De administratieve indeling van de Meijerij bleef nog gehandhaafd tot de Franse inval in 1794-'95. De huidige gemeentegrenzen zijn bepaald bij de gemeentelijke indeling die in het vooruitzicht werd gesteld door de grondwetten van 1814 en 1815 en het daarop volgende decennium werden uitgevoerd.

Vooral na 1890 breidde de nederzetting zich uit door de voorspoedige industrialisatie in de gemeente. Nadat men in 1846 een gedeelte van de wallen had geslecht vonden eerst in 1871 belangrijke uitbreidingen plaats in zuidelijke richting.
Door de aanleg van de spoorweg Nijmegen-Den Bosch versnelde de industriële ontwikkeling zich en breidde de nederzetting zich gestaag uit. Na de Tweede Wereldoorlog groeide Oss zeer snel, waardoor uitgestrekte gebieden aan de rand van de nederzetting, zoals bij Moleneind, Singel 40-45, Krinkelhoek, Kortfoort, Zuid, Ruwaard en Ussen bebouwd werden.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Soorten

De samenstelling van de bodem van de Osse gemeente is grotendeels bepaald door de invloed van de Maas. In het zuiden liggen dikke lagen diluviaal zand aan de oppervlakte, die tijdens en na de laatste ijstijd (10.000 jaar geleden) in de vorm van z.g. ruggen werden afgezet. In de noordelijke en westelijke delen van de gemeente werden deze zwak-lemige dekzanden bedekt door een laag jonge rivierklei. Deze kleigebieden zijn erg vochtig. Ze liggen in het lage Maaskantgebied, dat tot het moment dat de Maas bedijkt werd (vanaf de dertiende eeuw) het toneel was van een wild meanderend rivierenstelsel. Een overblijfsel van een van de oude beddingen van de Maas is het Ossermeer, in het noordoosten van de gemeente gelegen. Ten oosten van de lijn Oss/Lithoijen vindt men de stroomruggronden, ten westen de lager gelegen komgronden. Deze vochtige broekgebieden werden, ook na de eerste primitieve bedijkingen, door het bestaan van de Beerse Traverse regelmatig overstroomd. Naast de grote wateroverlast had dit tot gevolg dat een laag vruchtbaar slib werd afgezet. Men was echter pas na het dichten van de Beerse Overlaat in staat om hiervan ten volle te profiteren. Ten zuid-oosten van de kom treffen we de hoger gelegen zandgronden aan. Tot het begin van deze eeuw waren die gronden voor een aanzienlijk deel bedekt met heide. Na de ontginning zijn is deze echter voornamelijk beplant met naald- en loofbomen.

Samenvattend kan worden gesteld dat de gemeente Oss bestaat uit vier landschappelijke gebieden:
1. het uitgestrekte poldergebied in het noorden en westen van de gemeente.
2. enkele restanten van oude akkerbodems, direct ten noorden en noord-westen van de kom (o.a. Mette Geupel, Horzak).
3. De voormalige heide gebieden op de hogere zandgronden ten zuid-oosten van de kom,nu deels bos, deels bouwland.
4. De bebouwde kom, na 1950 sterk uitgebreid op de oude akkerbodems, met name Ruwaard, Amsteleind en Ussen.

2.2. Hoogte en afwatering

Oss bevindt zich aan de rand van een brede geologische verzakking in de bodem (de centrale slenk) van de z.g. peelbreuk die van zuid-oost naar noord-west loopt en gelegen is in een breukzone tussen het westen van Valkenswaard en Oosterhout en Liessel en Oss. Het zuid-oosten van de gemeente ligt belangrijk hoger als het noord-westen. Het gebied Vorstengrafdonk bereikt een hoogte van gemiddeld 11 meter + N.A.P. terwijl Huizenbeemd en Hoolbeemd slechts 3 a 4 meter + N.A.P. liggen. De oude kern van de nederzetting Oss ligt op een plaatselijke verhoging in de kom, ontstaan door bodemwerking: de Heuvel ligt op 7,5 meter + N.A.P..

De vochtige broekgebieden in het noorden en westen van de gemeente werden door het functioneren van de Beerse Overlaat met de regelmaat van de klok onder water gezet. Pas na 1942, toen de overlaat werd gedicht, was dit gevaar bezworen. Door de vochtigheid van het gebied (die ook af te leiden is uit de namen van de verschillende gebieden in de polder, zoals Rietkampen, Lage Kamp, Rotten, Lithoijense Broek, Mette Geupel, Holenbeemd) zijn ook de voornaamste waterlopen hier te vinden. De vele sloten zijn noord-west gericht en monden uit in de Hertogswetering en de Osse Parallelwetering, die van noord-oost naar zuid-west door het dal van de Maas stromen.

3. Grondgebruik

Reeds in de 13e en 14e eeuw is er, getuige het overgeleverde bronnenmateriaal, sprake van agrarische activiteiten in het natte buitengebied ten noorden van de nederzetting Oss. De hertogelijke landerijen liggen op de hogere zandgronden direct ten zuiden van de nederzetting, maar ook in de gebieden Ussen en Amsteleind, waar een dunne laag rivierklei ligt. Verder in de polders zal, gezien de slechte afwatering en de regelmatige overstromingen door het functioneren van de Beerse Overlaat, de grond wel zo nat zijn geweest dat men hier gedwongen was op de minst arme gronden in- en extensieve veeteelt te bezigen. Te Ussen en Amsteleind ontstond door eeuwenlange bemesting een dikke humuslaag, afkomstig uit de potstal, waardoor aldaar akkerbouw mogelijk is geweest. De hoger gelegen zandgronden ten zuiden van Oss, gedeeltelijk pas na de ontginningen in de 19e eeuw bruikbaar, kenden van oudsher een meer gemengd bedrijf. Na de dichting van de Beerse Overlaat en de totstandkoming van de -daarmee samenhangende- verbeterde waterhuishouding konden de uitgebreide polders deels als weide en deels als akkerbodem (met name in Mette Geupel en Mikkeldonk) in gebruik worden genomen. Tegelijkertijd breidde Oss zich sterk uit, waardoor de oude akkerbodems ten zuiden en later ook ten westen van de stad bebouwd werden. De boeren verhuisden verder de polders in, waar de langwerpige kavels parallel aan de waterlopen liggen. Door de grootscheepse ruilverkavelingen zijn er in dit gebied nog maar enkele houtwallen te vinden. Deze bevinden zich met name in het gebied "In de Bus".

4. Infrastructuur

4.1. Wegen

Oss ligt in het centrum van een overwegend radiaal aangelegd wegenstelsel. Naar het westen en het noorden bestonden van oorsprong slechte verbindingen in verband met de drassige terreingesteldheid in de overloopgebieden van de Maas. Naast een aantal doodlopende straten (de Oostenakker- en de Amsteleindstraat en de Gewandeweg) ontsloot alleen de naar Geffen leidende Brandstraat dit weide- en broekgebied. Pas in 1935 werd de Brandstraat verhard. Ook in het zuiden van de gemeente is de oude wegenstructuur goed bewaard gebleven. Hier bevindt zich de Hescheweg, de vroegere hoofdverbinding tussen Oss en Heesch. In 1822 ving men aan met de aanleg van de rijksweg 's-Hertogenbosch-Grave, onderdeel van de rijksweg-verbinding tussen Bergen op Zoom en Nijmegen. Ook voor deze weg werd een tracé door het hogergelegen achterland gekozen, hetgeen de gemeente Oss er toe noopte de naar het zuiden voerende weg naar Heesch als verbindingsweg met de rijksweg te aanvaarden. In 1848 werd de weg dan ook verhard. Het grind maakte in 1926 plaats voor asfalt. Naar het oosten toe kende de gemeente een goede verbinding met de gemeente Berghem. In 1857 kreeg deze weg de status van provinciale weg en werd verhard. In 1848 werd ook de weg naar het ten noorden van Oss

gelegen Macharen opgehoogd en verhard. Een asfaltlaag werd in 1934 aangebracht, na de opening van de aan deze weg gelegen "Gemeentelijke Bad en Zweminrichting en IJsbaan". Tot slot is er de belangrijke verbindingsweg naar Lith en Lithoijen. Reeds in 1810 werd deze weg, die Oss met de Maas verbond, verbeterd naar provinciale maatstaven. De weg werd opgehoogd en versterkt. Er waren '.. de noodige bruggen aan te leggen, ten einde geen stremming of scheuring aan de straat door het afkomende water of Beersche Maas veroorzaakt zouden worden' (Cunen 1938). In 1824 kwam dit werk gereed. In 1866 kreeg de verbinding de status van provinciale weg. Mede door de bemoeienis van de Osse fabrikanten, die de loswal in de Maas bij Lithoijen gebruikten voor de aan- en afvoer van grondstoffen en produkten, volgde in 1891 een bestrating met keien. Na de laatste oorlog veranderde men het tracé, zodat de weg voortaan langs het Osse centrum liep. Al deze wegen in het buitengebied leiden naar de nederzetting binnen de (voormalige) wallen, alwaar ze via Heuvelstraat en Hooghuisstraat uitkomen op het centraal gelegen driehoekige Heuvelplein en de Grote Kerk. Deze twee belangrijke punten in de stad worden van oudsher verbonden door Monsterstraat en Peperstraat. De nog bestaande noord-zuid verbindingen binnen de omwalling zijn de Begijnenstraat, de Koornstraat en de Eikenboomgaard. Hier is het in oorsprong grotendeels middeleeuwse stratenpatroon dus goed bewaard gebleven. De wegen in het centrum werden in 1807 met zand opgehoogd. Tussen 1838 en 1880 verkreeg het grootste gedeelte een keienbestrating. In 1914 had men binnen de bebouwde kom in totaal 83 straatlantaarns geplaatst.
In de Osse Structuurschets Centrum, die de gemeente in maart 1978 uitgaf, klinkt de wens door om het bestaande wegenpatroon te behouden. In verband hiermee heeft men ook de spoorwegovergang in de Molenstraat gehandhaafd en is besloten af te zien van het idee om hier een tunnel te graven. Daartegenover staat dat men zeer recentelijk onder druk van het toenemende verkeer heeft besloten tot de aanleg van een vierbaansweg door een aantal 19e eeuwse gevelwanden, waardoor een belangrijke historische structuur, de Klaphekken- en Hooghuisstraat, ingrijpend gewijzigd werd.

4.2. Spoorwegen

In 1872 begon de 'Nederlandsche Zuid-Ooster Spoorwegmaatschappij' met de aanleg van het spoor Nijmegen-'s-Hertogenbosch. De plannen voor deze lijn dateerden al uit 1846. De kosten van de aanleg bedroegen acht miljoen gulden, waarvan vijf miljoen door de Engelse parlementariër Alex Brodgen werd gefinancierd. De gemeente Oss, die, gezien het belang van de spoorlijn voor de voorspoedige ontwikkeling van handel en industrie, er groot belang bij had om de spoorwegverbinding over haar grondgebied te laten lopen, droeg voor het baanvak Oss *f* 36.000,- bij. Ook kwamen er bijdragen van de Osse groot-industriëlen als Jurgens en Van den Bergh, die elk *f* 12.000,- betaalden. Het station, dat in 1982 vervangen is door een modern gebouw, werd in 1880 opgetrokken. Aanvankelijk bestond het uit een middendeel met kleine zijvleugels, dat al snel te klein werd. In 1904 werd door een verbouwing de ruimte verdubbeld. Ook het voormalige overgangwachtershuisje bij de tegenwoordig elektrisch beveiligde overweg aan de Molenstraat is onlangs afgebroken. Bij de opening van het station in 1881 lag de lijn een flink eind ten zuiden van het 19e eeuwse (lees Middeleeuwse-) centrum, daar de spoorwegmaatschappij in verband met de aanwezigheid van de Beerse Overlaat koos voor een tracé dat door het hoger gelegen, dus watervrije, achterland liep. Bovendien was hier de ruimte aanwezig voor de aanleg van een ruim rangeeremplacement, nodig in verband met de vestigingen van de grote vleesverwerkende industrieën aan het spoor. De spoorlijn groeide mee met Oss.

Het sterk uitgegroeide industriegebied Moleneind werd toegankelijker gemaakt door de aanleg van verschillende tracées naar de diverse fabrieken. In verband met de stadsuitbreidingen werd in 1981 het station Oss-West aangelegd. Vanaf het einde van de 19e eeuw beschikte Oss over een tramverbinding met Veghel. De 'Nederlandsche Provinciale Spoorweg Maatschappij' droeg in 1889 de tramlijn over aan de maatschappij Oss-Helmond. De lijn is inmiddels opgeheven.

4.3. Waterwegen

Nadat in de dertiende eeuw in deze streek een bescheiden aanvang was gemaakt met de bedijking van de Maas, vindt in 1325 erkenning als zelfstandig waterkundig rechtsgebied plaats doordat Oss toetrad tot de onder het bewind van Hertog Jan III ingestelde 'Polder van het Hoog Hemaal', waartoe ook Geffen, Lith en Lithoijen behoren. Pas in 1921, wanneer het waterschap 'De Maaskant' wordt opgericht, worden de afzonderlijke polderbesturen van de streek verenigd. Deze beslissing was hoogst noodzakelijk omdat Oss nog steeds werd geteisterd door de wateroverlast, veroorzaakt door de Beerse Overlaat. Omdat de druk bij grote waterafvoer te groot zou worden voor de primitieve bedijkingen langs de sterk meanderende Maas heeft tot 1942, onder druk van Gelderland, bij het plaatsje Beers een overlaat gelegen, die, wanneer het water hoger steeg dan 10 meter + N.A.P., in werking trad. Vanaf 1900 startte een verbeteringsplan. In 1904 werden Maas en Waal gescheiden. Door kanalisatie en betere bedijking werd de waterafvoercapaciteit van de Maas bijna verdrievoudigd. Betere bevaarbaarheid werd verkregen door het afsnijden van de meanders en de installatie van schutsluizen, o.a. te Lith, tussen 1934 en 1936. In 1942 werd de hoogwaterkerende dijk te Lith, die er tesamen met de definitieve dichting van de Beerse Overlaat zorg voor droeg dat het water niet meer (zoals o.a. in januari 1880) tot aan de Heuvel in Oss stond, voltooid. Vanaf dat tijdstip, 1942, werden in het Maasland nooit meer de kanonschoten uit de vesting Grave gehoord, die de inwerkingstelling van de Beerse Overlaat aankondigden. De meander in de Maas bij Lithoijen werd bij de kanalisatie slechts voor de helft afgesloten in verband met de daar aanwezige loswal die van belang was voor de Osse industrie. Men had reeds in de 19e eeuw plannen gemaakt voor de aanleg van een haven, die de Maas met het Osse centrum moest verbinden. Door onenigheid over het te volgen tracé van dat kanaal werd het echter toen niet uitgevoerd. Pas in 1968 werd het Burg. Deelenkanaal geopend. Het is ten noord-oosten van de stad gesitueerd, op het terrein van het hiervoor gesloopte landgoed 'Den Elzenburg', dat daartoe kunstmatig met zand werd opgehoogd.

5. Ontwikkeling van de nederzetting

De Osse gemeenschap was tot laat in de 19e eeuw hoofdzakelijk op een agrarisch bestaan gericht. De arme gronden rond de kleine nederzetting verschaften slechts enkelen een redelijk inkomen. Vanaf de 18e eeuw trachtte men daarom steeds meer een bestaan in de handel te vinden. In eerste instantie beperkte deze handel zich hoofdzakelijk tot de verkoop van vee, graan en vooral boter. De uitvoer naar de Hollandse steden noodzaakte in 1768 tot de bouw van een boterwaag op de Heuvel. Dr. C.R. Hermans beschrijft in Van der Aa (1846) dat de nederzetting een bestaan vond in de laken- en saaifabricage, in combinatie met een aantal wolspinnerijen. De aanwezigheid van de heide speelde zeker een rol bij deze laatste activiteit. De historicus dr. Hermans telde voorts drie korenmolens, waaronder een rosmolen. Hij bericht ook over drie rosoliemolens, vijf leerlooierijen en twee blauwververijen. Daarnaast vond men er ook een twaalftal bierbrouwerijen. Ook was er een levendige handel in zaden, granen, vee en boter. Het Osser linnen was befaamd. Per jaar werd er een tiental jaarmarkten georganiseerd. De industriële revolutie zou het karakter van deze plaats totaal veranderen. In 1856 startte Daniël van den Bergh een wattenfabriekje aan de Molenstraat. Dit eenmansbedrijfje werd in 1880 overgeplaatst naar de Walstraat, waar men zich nog jarenlang concentreerde op de fabricage van watten. Het bedrijf, dat inmiddels de firmanaam "Gebrs. Van den Bergh" voerde, groeide en vestigde zich op het open terrein aan de oostelijke zijde van de Klaphekkenstraat, waar men ook de productie van kapok ter hand nam. In 1911 opende men een verbandwattenfabriek op het terrein, in 1919 een nieuwe kapokfabriek en een fors hoofdkantoor aan de Bram van den Berghstraat. Later startte men ook met de tapijtfabricage, in 1933 gevolgd door een matrassenfabriek. Het bedrijf, nu Bergoss geheten, is nog steeds in het gebouwencomplex gehuisvest, al ziet het er naar uit dat dit gebied binnen afzienbare tijd haar industriële functie voor een woonfunctie gaat verwisselen. Twee andere takken van industrie zouden voor een ongekende economische groei zorgen. In 1802 was de familie Jurgens gestart met de handel in boter, eieren en ham. De produkten werden tot in Nederlands-Indië uitgevoerd. In 1836 werd de Fa. Gebroeders Jurgens opgericht, die de komende decennia zeer voorspoedig groeide door de handel in natuurboter. Men was genoodzaakt de boter tot in Italië toe in te kopen. Een belangrijke stap was daarom de ontwikkeling van de kunstboter. In 1871 startte Jurgens in het in 1802 gekochte woonhuis tegenover de Grote Kerk, tegen de Middeleeuwse wal, de productie van margarine. Jurgens had ogenblikkelijk brood gezien in de vinding van de Franse chemicus Mèges-Mouries, die in opdracht van Napoleon III (die een lang houdbare boter zocht voor zijn in Rusland doordringende legers) een kunstboter had ontwikkeld. Het product, dat in Oss voor het eerst in Nederland werd geproduceerd, verkocht voorspoedig. Reden voor Jurgens om reeds in 1872 de eerste stoommachine aan te schaffen. Tegelijkertijd bouwde men, over de Middeleeuwse wal en gracht, een eerste fabriekje. Rond 1890 nam deze fabriek al het gehele terrein tussen Kerkstraat, Kruisstraat, Nieuwe Brouwersstraat en Torenstraat in beslag. Jurgens opende vele fabrieken in het buitenland, waaronder in 1888 die in Goch. De fabrikant kon zijn productie na 1902 nog extra opvoeren, toen het hardingsproces werd uitgevonden, waardoor op grote schaal plantaardige olie in het productieproces kon worden toegepast.
Ook de sinds 1858 in Oss gevestigde Simon van den Bergh startte een handel in natuurboter. Aanvankelijk betrok ook hij die boter, in ruil voor koloniale waren en manifacturen, bij de Osse boeren. Ook zijn bedrijf expandeerde snel en Van den Bergh werd gedwongen in het buitenland boter in te kopen, wilde hij aan de vraag blijven voldoen. Na 1871 slaagde ook Van den Bergh erin het gepatenteerde kunstboter recept van Jurgens te bemachtigen. Aan het Heschepad werd in 1872 de

eerste productielijn opgestart. Ook andere bedrijven gingen Jurgens beconcurreren. Meijer van Leeuwen opende in 1878 aan de Molenstraat een fabriek, die echter onder druk van de concurrentie reeds in 1913 haar poorten weer moest sluiten. Het hoofdgebouw aan de Molenstraat, dateerde van kort na 1900. In 1891 bleek dat de industriëlen het niet eens konden worden over het tracé van het te graven kanaal Oss-Lithoijen . Uiteindelijk koos men voor een haven die dichter bij de fabriek van Jurgens zou liggen als die van Van den Bergh. De laatste haakte vervolgens af en verplaatste zijn gehele produktielijn naar Rotterdam. In 1988 zijn de laatste loodsen die aan deze margarinefabriek herinnerden gesloopt. Ook Jurgens had onder de felle concurrentie te lijden, zodat de twee families in 1927 besloten elkaar de hand te reiken, een gebeurtenis die bekend staat onder de naam "Vrede van Oss". Om zijn bedrijf veilig te stellen trad Jurgens in 1929 toe tot de Margarine Unie, hetgeen betekende dat in hetzelfde jaar ook deze fabriek naar Rotterdam werd overgeplaatst. Hetzelfde gebeurde met de margarineproduktie van Hartog. Dit betekende dat in 1929-1930 zo'n 1.300 mensen uit de margarineindustrie ontslagen werden.
Hartog Hartog was ook één van de pioniers in de andere industrietak die de Osse ontwikkeling zeer heeft gestimuleerd, namelijk de vleesverwerkende industrie. In 1876 opende de Joodse zakenman een kleine slagerij aan de Walstraat, die reeds in 1884 naar de Peperstraat werd verplaatst. Zeer grote uitbreidingen vonden plaats tussen 1880-1890. Toen vestigde de inmiddels tot exportslagerij uitgegroeide onderneming zich aan het ruim opgezette spoorwegemplacement ten zuiden van de stad, alwaar het een komen en gaan was van treinladingen met vee. In 1910 slachtte deze industriestak 2.000 varkens per dag. Hartog Hartog begon hier met een vetsmelterij, maar breidde al spoedig uit met een vleeswarenfabriek, een olieraffinaderij en een hardingsinstallatie. Kort daarop volgden een baconzouterij, een zeepfabriek en de al eerder ter sprake gekomen margarinefabriek. In 1887 werd te Heesch de Fa. Gebroeders Van Zwanenberg opgericht. Reeds vroeg vestigden zij zich ook aan het spooremplacement, alwaar de exportslagerij zich aanvankelijk vooral op de baconfabricage richtte. Ook hier werd spoedig uitgebreid: een vleeswarenfabriek, een reuzelsmelterij, een margarinefabriek, een raffinaderij voor allerlei soorten oliëën, een zeep- , meel- en een lijmfabriek. In 1923 richtte Van Zwanenberg de N.V. Organon op, waar men trachtte uit slachtafval stoffen te destilleren om te komen tot de ontwikkeling van medische preparaten.
Van de bloei van deze industrietakken profiteerden ook transportbedrijven en allerlei toeleveringsbedrijven zoals de verpakkingsindustrie. "De Reuver Stoomkuiperij" groeide door de fabricage van tonnetjes (waarin de margarine aanvankelijk naar de winkeliers werd vervoerd) flink. Jurgens en Van den Bergh hadden bovendien eigen krattenfabrieken. Ook moet de kranten en etikettendrukkerij 'Acket' hier vermeld worden. De industriële explosie bracht met zich mee dat het inwonersaantal van de plaats sterk groeide. Leefden er in 1846 nog 4.000 zielen in Oss, reeds in 1890 was dit aantal toegenomen tot 7.549 en in 1919 tot 11.000. In 1939 telde Oss 17.473 inwoners. Dat aantal is inmiddels gegroeid tot 50.678.
Naast deze grote industrieën floreerden ook een aantal kleinere bedrijfjes in Oss. Zo werd er nog lange tijd bier gebrouwen, onder meer door de latere burgemeester H.F. van der Elzen, die het merk Elzas op de markt bracht. De laatste brouwerij, "De Arend", werd in 1960 gesloopt. In 1919 werd in de voormalige fabriek van Meijer van Leeuwen de stoomkoekfabriek "De Ster" van de Gebrs. Ploegmakers geopend. In de jaren dertig ging deze fabriek failliet. Het gebouw beheerste tot de sloop in 1979 het straatbeeld in dit gedeelte van de Molenstraat.

De leegstaande Jurgensfabriek werd in de dertiger jaren opgekocht door Philips, die er een productielijn voor armaturen vestigde. Nadat deze onderneming zich elders in Oss vestigde sloopte men het enorme gebouwencomplex en pleegde men nieuwbouw. Verder werd na 1935 de textielindustrie door de vestiging van een fabriek van het Belgische textielconcern "Mouscronnoise" van H. Dessaux versterkt. Deze startte een produktielijn voor tapijten in Oss.
Zo groeide de landelijke nederzetting uit tot een belangrijke industrieplaats. In de arme agrarische streek, die veel te lijden had gehad onder de vele overstromingen in verband met de Beerse Overlaat, had zich een groot aantal ongeschoolde industrie arbeiders gevestigd, die tesamen met de vele ongeletterde keuterboeren een bestaan hadden gevonden in een van de Osse industrieën.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1. Typologie

Dr. C.R. Hermans beschrijft de Osse nederzetting in 1846 als "een der schoonste plaatsen van de Meijerij, en zeer zeker de schoonste van Het Maasland". Hij laat weten dat de plaats "groot, schoon, regelmatig en zeer dicht betimmerd" is met "een ruime en schoone marktplaats". De plaats die de historicus aantrof was nog niet groter dan de Middeleeuwse stad die in de 19e eeuw voorzichtig over de omwalling begon uit te groeien. Deze omwalling (die grofweg het volgende beloop had: Walstraat, Hooghuisstraat, Oostwal, begin Macharenseweg, terrein Fratershuis, Arendsvlucht, Oude Veste, Fabrieksstraat, Walplein) was in 1846 reeds gedeeltelijk geslecht, maar de plaats bezat nog steeds haar grachten. Het landelijke aanzicht veranderde totaal in de te beschrijven periode 1850-1940. De eerste uitbreiding betrof de margarinefabriek van Jurgens, die zich achter de stadsgrachten, tussen Fabrieksstraat en Torenstraat vanaf 1871 zich ontwikkelde. Rond 1925 besloeg de fabriek het gehele terrein tussen Kruisstraat, Kerkstraat en Torenstraat. Ook andere fabrieksterreinen werden buiten het oorspronkelijk centrum van de stad aangelegd. In 1888 verplaatsten de Gebrs. Van den Bergh hun wattenfabriek van de Walstraat naar de Klaphekkenstraat (nu Oostwal) alwaar het bedrijf flink uitgroeide en het perceel tussen Klaphekkenstraat en Bram van den Berghstraat, Dr. Hermanslaan en Goudmijnstraat geheel besloeg. Voor een andere belangrijke uitleg zorgden de Gebroeders Van den Bergh met de aanleg van de margarinefabriek aan het Heschepad, tussen de Boterstraat en de Kruisstraat. In een later stadium, rond 1878, vestigde Meijer van Leeuwen zijn margarinefabriek aan de Molenstraat. De laatste grote vestigingsplaats van de industrie werd gevormd door het terrein direct ten zuiden van het spoorwegemplacement, de wijk Moleneind. De Joodse families Hartog en Zwanenberg vestigden hier aan het einde van de 19e eeuw hun vleesverwerkende fabrieken, in 1923 uitgebreid met dochteronderneming Organon N.V.. Zo ontstond rond de 19e eeuwse kern een grote oppervlakte aan industriegebied, die ingesloten lag tussen de oude uitvalswegen, als het Heschepad, de Kruisstraat, en de, sinds de aanleg van de spoorweg zeer drukke, Molenstraat. Door de terreingesteldheid van de gemeente lagen deze gebieden alle ten zuiden van de oude kern, op de hoger gelegen zandgronden. In deze richting vonden ook de eerste uitbreidingen plaats. Allereerst ontstond er een bebouwing aan Walplein, Walstraat en Molenstraat. Maar ook de oude verbindingswegen zoals de Berghemseweg naar Berghem, de Kruisstraat richting Geffen, en de Molenstraat die Oss met Veghel verbond, verkregen een belangrijke lintbebouwing, die pas veel later zou verdichten. Zo groeiden de oude gehuchten Schadewijk, Ussen, Vlashoek en Kortfoort langzamerhand aan de lintbebouwing vast. De meest belangrijke van deze wegen, de Molenstraat, had een grote aantrekkingskracht op de kapitaalkrachtigen uit deze gemeente. Tussen 1885 en 1890

verrezen talrijke fabrikantenvilla's langs deze weg. De arbeiders werden dicht langs het oude centrum, tegen de fabrieksterreinen, gehuisvest. Zo kwamen langs de Nieuwe Brouwersstraat, Linkensweg, Heschepad en Boterstraat kleine arbeiderswoningen te staan. Van grootschalige, planmatige uitbreidingen was echter hoegenaamd geen sprake. Door de bouw van woonhuizen voor de verschillende standen werd wel een verdichting verkregen van de bebouwing tussen de fabrieksterreinen. Daardoor werd de oppervlakte van de nederzetting belangrijk vergroot. Vanaf ca. 1910 groeide zo het gebied ten noord-westen van de Jurgensfabriek (Arendstraat, Driek van Erpstraat) dicht. Voor de beter gesitueerden wordt vanaf 1918 een hoefijzer-vormig uitbreidingsplan voor de stad Oss ontwikkeld door de Nijmeegse architect Charles Estourgie. Op papier was dit de eerste planmatige uitbreiding. Rond de langs de spoorlijn aangelegde Booglaan zou een vanuit deze laan uitstralend stelsel van wegen worden aangelegd, waarlangs een groene, tuinwijkachtige uitbreiding zou plaatsvinden. Van dit plan werd echter slechts een zeer klein gedeelte gerealiseerd. Eén straatwand van de Dr. Hermanslaan werd met door Charles Estourgie ontworpen woningblokken bebouwd. In de jaren dertig en veertig bebouwde men de overige percelen in de villawijk, echter niet meer volgens het oorspronkelijke plan. Mede door deze uitbreidingsplannen kwam men in 1936 tot de bouw van de Gerardus Majellakerk, die ook dienst deed voor de in de richting van Schadewijk uitgroeiende lintbebouwing. Om dezelfde redenen was reeds in 1921 ten zuid-westen van de nederzetting de Heilig Hartkerk in gebruik genomen. Op deze plaats had zich aan de Kromstraat, in het verlengde van de Kruisstraat, een lintbebouwing ontwikkeld, die later uit zou groeien tot de wijk Vlashoek. Rond 1920 werden er ook voor het eerst op grotere schaal woningen ten zuiden van de spoorlijn gebouwd. Men trok de bebouwing van de Ridderstraat, die diagonaal op de Molenstraat stond, door ten zuiden van de spoorlijn en bouwde er circa 30 woningen. Tegelijkertijd legde men er een net van wegen aan, zoals de Floraliastraat, waar op grote schaal woningen zijn gebouwd.
In 1936 stelde de Streekplandienst van de Meijerij een eerste uitbreidingsplan op in een poging orde te scheppen in de tot dan toe zeer verstrooide ontwikkeling. Alle lege plekken op de plattegrond zouden worden ingevuld zodat een regelmatige omtrek van de stad verkregen zou worden. Door een gebrek aan financiële middelen vond deze planmatige verdichting niet plaats. Wel valt te constateren dat met name de bebouwing tussen de Berghemseweg en de Teugenaarsstraat zich belangrijk uitbreidde, zodat het gebied ten oosten van het centrum, nu bekend als Schadewijk, steeds meer aaneen groeide.
Vooral na de Tweede Wereldoorlog vonden grootschalige ontwikkelingen plaats. Direct ten noorden van het oude, Middeleeuwse centrum (alwaar men voor de Tweede Wereldoorlog nooit gebouwd heeft) werd het gebied tussen Singel '40-'45 en de Patton- en Rooseveltstraat bebouwd. De wijk Schadewijk kreeg gestalte door de aanleg van de 'vogeltjesbuurt' tussen de Teugenaarsstraat en Schadewijkstraat. Ten westen van de stad werden woonwijken als Krinkelhoek aangelegd en ook het gebied rond de oude Kerkstraat werd ontwikkeld. Delen van Kortfoort en Zuid werden bebouwd. Na 1960 ging men de aandacht richten op de oude akkerbodems ten westen van de stad. Daar vonden grote veranderingen plaats. Bij de aanleg van de woonwijken Ruwaard en Ussen werden grote delen van het Osse buitengebied, die tot dan toe door een agrarische lintbebouwing gekenmerkt werden, bij de bebouwde kom getrokken. Eerder had men ten noord-westen van de stad de haven aangelegd, omdat daar de agrarische belangen kleiner waren dan in het noord-westen. Ten zuid-oosten van de spoorlijn vond een belangrijke uitbreiding in maagdelijk gebied plaats in verband met de zich uitbreidende industrie. Koos men hier, zoals in Ruwaard, nog voor het geheel loslaten van het agrarische wegennet en de bestaande bebouwing, teneinde volledige vrijheid van handelen te verkrijgen bij de opzet van een nieuwe wijk, tijdens de aanleg van de wijk Ussen trachtte men

in de jaren zeventig en tachtig om zoveel mogelijk van de oude bebouwing te sparen. Dit had tot gevolg dat de agrarische lintbebouwing op terpen aan de Amsteleindstraat en Ussenstraat, in de huidige vorm stammend uit de periode 1850-1940, bewaard bleef, ook al is zij door de nieuwe (woon-)functie erg aangetast. Na het dichten van de Beerse Overlaat in 1942 werden de noordelijke en westelijke kleigebieden bebouwd met verspreid liggende moderne boerderijen.

6.2. Beschrijving 'gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde'

Op kaart 12 is een gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde aangegeven. De binnen de begrenzing aangegeven oppervlakte was tot 1880 zo goed als onbebouwd. In de M.I.P. periode treden er belangrijke veranderingen op in het betreffende gebied. De ontwikkeling van de gemeente Oss voltrok zich in belangrijke mate binnen dit U-vormige terrein. Langs de Molenstraat, Spoorlaan, Bram van den Berghstraat en Gasstraat zou een belangrijk deel van de Osse bedrijven zich vestigen. Dit kwam, zoals hierboven reeds eerder gesignaleerd, in eerste instantie door de aanleg van de spoorlijn, die op geruime afstand van het Osse centrum lag. Daardoor was er bij het spoorwegemplacement voldoende ruimte voor de vestiging van industriële bedrijven. Hartog, Zwanenberg, Van den Bergh en Meyer van Leeuwen kozen allen een locatie in deze omgeving. Daardoor ontstond een belangrijke lintbebouwing langs de Molenstraat en de Spoorlaan. Molenstraat 3, 13-15, 61, 63, 65, 30, 56, 60, 62, 64 en 82 zijn belangrijke panden uit de periode 1850-1940, waarvan er een aantal zeer gaaf bewaard zijn gebleven. Langs de Molenstraat vindt men ook een aantal belangrijke groene gebieden, de tuinen van de voormalige fabrikantenvilla's, waarvan het stadspark achter Molenstraat 65 het belangrijkste is. Dit vormt, ondanks de latere aanleg van de brede Raadhuislaan, nu nog een historisch geheel met de tuinen van de villa's Molenstraat 61-63. De tuin achter nummer 63 dreigt met een kantoor- en appartementenflat bebouwd te worden, die niet alleen de tuinen-structuur zal verstoren, maar bovendien het historische aanzien van de Molenstraat ter plekke zeer zal veranderen. Zeker omdat aan de overzijde van de Molenstraat al eerder voor de verbreding van de Oostwal een pand is gesloopt,hetgeen het historische karakter van de Molenstraat ter plekke zeker niet ten goede kwam, moet het plegen van de geplande nieuwbouw vanuit cultuur-historisch perspectief worden afgeraden. Aan de Spoorlaan, met zijn karakteristieke kastanjebomen, parallel aan de spoorlijn, is welliswaar het oorspronkelijke stationsgebouw afgebroken, maar er resteert nog een gevelwand uit de periode 1850-1940, waarvan met name de nummers 4, 42, en 58 gaaf zijn. Vanuit de Spoorlaan ziet men aan de Bram van den Berghstraat het representatieve kantoorgebouw van de kapokfabriek van Van den Bergh, dat in zijn ligging door de spoorlijn bepaald is. Dat geldt ook voor het front van de fabrieken aan de overkant van de spoorlijn, in de Gasstraat. Deze brede façaden van Zwanenberg en Hartog domineren al van meet af aan het spoorwegemplacement. Het gebied wordt aan de westzijde begrensd door de spoorwegovergang. Aan de oostelijke zijde is aan het gebied van speciale waarde de planmatig aangelegde wijk toegevoegd die de architect Charles Estourgie in 1918 ontworpen heeft. Hoewel niet het gehele gebied aldaar dezelfde constante kwaliteit heeft (zoals hierboven duidelijk werd, voerde men slechts een gedeelte van het oorspronkelijke plan uit), is het, mede door de kwaliteit van de uitgevoerde architectuur en groenvoorzieningen, een van de meest interessante wijken van de gemeente. Zoals hierboven gebleken is, zijn er een aantal interessante ontwikkelingen op het gebied van infrastructuur en industrie in dit gebied van bijzondere waarde af te lezen. Men vindt men er belangwekkende voorbeelden van zowel planmatige-

als lintbebouwing uit de Osse geschiedenis. De selectie van het gebied wordt ook gerechtvaardigd door de aanwezigheid van een aantal belangrijke panden en groenvoorzieningen uit de periode 1850-1940.

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en bouwtypen.

7.1. Woonhuizen

In Oss komen geen woonhuizen meer voor die dateren van vóór de brand in 1751. Achter een aantal 19e en 20e eeuwse gevels in Torenstraat 10-18 gaan oudere kernen schuil, die uit plm. 1760 dateren. Deze eenlaagsbebouwing is karakteristiek voor het 18e eeuwse centrum. Kerkstraat 10 en Klaphekkenstraat 11-13 zijn gave voorbeelden van eenlaags winkel-woonhuizen uit ca. 1875. Uit deze tijd dateert ook Kerkstraat 90, met uitbundige stucdetaillering; Twee andere voorbeelden van gave woonhuizen uit deze periode zijn Monsterstraat 1 en 9, waarvan het laatste recentelijk is uitgebrand. Direkt rond de Grote kerk vindt men ook oude tweelaagsbebouwing. Monsterstraat 6-8 heeft een 18e eeuwse kern, Peperstraat 21 heeft 19e eeuwse gevels en een mogelijk oudere kern, maar is in 1936 ingrijpend gerestaureerd. Heuvelstraat 17 uit ca. 1880 heeft eclectische stucdecoraties op de verdieping doch de pui is, zoals bij vrijwel alle panden in de Osse binnenstad, geheel geamoveerd. Heuvel 36-38 is een fraai woonhuis uit 1887 in neo-Renaissancestijl met een uitvoerige detaillering in materiaal en ornament (boven de moderne pui). Heuvel 6, oorspronkelijk een woonhuis, bezit de authentieke pui uit ca. 1880 nog. Molenstraat 62, een woonhuis uit ca. 1880 bezit ook nog een gave gevel en is later uitgebreid met nummer 64, in aangepaste stijl gebouwd ca. 1900. Kerkstraat 1-9 uit ca. 1905 is door het verdwijnen van de puien nog slechts van belang voor het straatbeeld. Een gave winkelpui uit ca. 1905 treffen we aan in Heuvelstraat 10-12. Passage 4-6 bezit een gave pui uit ca. 1925-30, een kunstig samenspel van hout en glas-in-lood. Houtstraat 4 bezit een winkelpui met portiek, glas-in-lood versieringen en een Art-Deco puilijst uit ca. 1925.
Grotere fabrikantenvilla's treffen we aan langs de Molenstraat. De oudste, nummer 3, werd ca. 1870 gebouwd door Simon van den Bergh. Het vrijstaande gebouw met koetshuis is in eclectische stijl opgetrokken. Molenstraat 65 werd in 1888 gebouwd door Arnold van den Bergh. Deze in neo-Renaissance stijl gebouwde villa, genaamd Constance, deed later dienst als pensionaat, gemeentehuis en tegenwoordig als stedelijk museum. Belangrijk is verder Molenstraat 61, een eclectische villa met hoektoren, van de familie Jurgens uit ca. 1890. Molenstraat 63, uit dezelfde tijd daterend, werd in chalet-stijl door Simon van den Berg opgetrokken na diens verlaten van Molenstraat 3. Ook Molenstraat 60 heeft een voorname, gave gevel in neo-Renaissance stijl, daterend uit ca. 1895. Het pand bezit een forse houten erker op consoles. De voormalige villa Suzanne aan Spoorlaan 42, vroeger bewoond door de familie Hartog, heeft een fraaie detaillering in de natuurstenen ingangspartij. Kruisstraat 21 is een gaaf bewaard gebleven herenhuis uit 1885. Van de voormalige villa Kio aan de Kruisstraat resteert op nummer 19 nog het royale koetshuis annex paardestal, portierswoning (de toegang tot het fabrieksterrein van Jurgens lag hier) en hooizolder.
Eenvoudiger bebouwing voor de middenstand treffen we aan in de Ridderstraat 31-37 en 34-62. Het betreft hier planmatig aangelegde tweelaagse bebouwing uit ca. 1925-1935, gaaf bewaard gebleven. Opvallend zijn de betonnen woningen Floraliastraat 1 t/m 35 en 2 t/m 34 en Molenstraat 123-145, met waterleidingsgebouwtje, opgetrokken in de wijk Kortfoort in 1921, door de architect J. Zwanikken. Enkele jaren eerder, in 1918 werd een begin gemaakt met de aanleg van

het Booglaan-project van de architect Charles Estourgie. De aan de Dr. Hermanslaan in opdracht van de "N.V. Osse Burgerwoningen" gerealiseerde woningen, 2-32, hebben gevarieerde hoekpartijen en verspringende rooilijnen en staan, ruim in het groen, aan een korte straat die bochtig van beloop is. De achterliggende wijk, waar ook de Booglaan deel van uitmaakt, heeft enkele gave vooroorlogse villa's. Burg. van den Elzenlaan 10, een pand in Delftse school stijl, heeft een halfronde erker van beton en staal. Vermeldenswaard is ook de lintbebouwing van villa's aan de Kromstraat. Nummer 9 t/m 19 dateren uit ca. 1925 en vertonen een gelijke opzet. Hertogin Johanna singel 2, genaamd "De Vlashoek" heeft een gaaf bewaarde ingangspartij met driehoekige erker en rijke glas-in-lood vensters. Restanten van de steeds schaarser wordende bebouwing van arbeiderswoningen treffen we aan in de Teugenaarsstraat 52 t/m 58, Arendsvlucht 22-26 (ca. 1910) en Molenweg 15 t/m 45. De laatste, uit ca. 1932, zijn in opdracht van Zwanenberg voor het personeel van de aangrenzende fabriek gebouwd. Het interieur van nummer 31 is nog in originele staat, evenals het exterieur van nummer 41.
Karakteristieke woningen treffen we verder aan in de Molenstraat, waar de nummers 173-181 met de dwars op de weg staande mansardekappen een goed voorbeeld zijn van middenstandswoningen uit 1908. Boterstraat 1 t/m 11, daterend van kort voor de Tweede Wereldoorlog, is een zeer gaaf voorbeeld van vooroorlogse rijtjeswoningen. Een karakteristiek woonpand uit de lintbebouwing is Hescheweg 20. Vrijstaand, met mansardekap, siermetselwerk en erker. Het gave pand dateert uit 1928.

7.2. Boerderijen

In het Osse boerderijenbestand zijn drie hoofdgroepen te onderscheiden: de langgevel-, de kortgevel- en de krukboerderij. De langgevelboerderij combineert in een van de langsgevels alle toegangen tot woon- en werkruimten. Vanaf de achter de brandmuur (die woon- en werkgedeelte van de boerderij scheidt) gelegen werkvloer voerde men het vee dat in de potstal stond. De verkregen mest werd via brede deuren in de zijgevel verwijderd. Deze langgevels bezitten een eveneens via grote zijdeuren toegankelijke dwarsdeel, waar hooi werd ingereden, dat meestal onder de kap, boven de stallen opgeslagen werd.
De kortgevel bezit over het algemeen globaal eenzelfde indeling als de langgevel, afgezien dan van de toegangsdeur tot het woonhuis die in een van de korte gevels is geplaatst. In dit type boerderij zal dan ook niet de neiging tot tweebeukigheid ontstaan.
De krukboerderij is ontstaan uit de vorige typen. In de loop van de tijd ontstond er een grotere behoefte aan comfort waardoor meer leefruimte noodzakelijk werd. Daartoe werd het woonhuis vaak in zijwaartse richting uitgebouwd waardoor de nok van het dak een L-vorm vertoont. Daardoor werd de korte gevel verbreed en werd hier de toegang geplaatst. In de korte achtergevel van de boerderij ligt - via brede deuren te bereiken -de middenlangsdeel, haaks op het woonhuis. Niet alle boerderijen uit de gemeente Oss zijn in bovenstaand schema terug te vinden: de langzame ontwikkeling van het boerenbedrijf bracht vele afwijkingen met zich mee, doordat niet overal het woongedeelte van de boerderij even snel ontwikkelde als het bedrijfsgedeelte, of andersom.
Deze typen worden te Oss door elkaar heen gebruikt. De belangrijkste concentraties vindt men in de oude akkergebieden: belangrijk is de op terpen gelegen reeks boerderijen in de Amsteleindstraat, de Ussenstraat en Heihoekstraat.
Een redelijk gaaf complex van boerderijen met twee langgevels en een krukboerderij, alle daterend uit plm. 1885 - maar vooral nummer 9 en 11 zijn later flink verbouwd - staat aan de Heihoekstraat 7 - 11. Deze groep, in fraaie landschappelijke omgeving, vormt een karakteristiek geheel. Nummer 9 bezit een

oude waterput voor het huis en een langsdeelschuur. Braambes 2 is een kortgevel uit 1887 die zwaar aangetast is bij de verbouwing tot woonhuis. Het pand maakt echter deel uit van de langgerekte agrarische lintbebouwing in de broekgebieden, waarbij de boerderijen vaak op kunstmatige verhogingen werden gebouwd. Dat geldt ook voor Heihoekstraat 1 en Gewandeweg 33. Deze boerderijen zijn onlangs voor het grootste deel opnieuw opgebouwd. Daarentegen zijn Tuinstraat 15 en Ussenstraat 53 nog in oorspronkelijke staat. Deze kortgevels hebben beide een dwarsdeel en liggen met de korte zijde dwars op de straatzijde. Van de langgevelboerderijen is Ussenstraat 89 de oudste. Deze is recentelijk echter geheel opnieuw opgebouwd, waarbij het zeer wel mogelijk is dat de voordeur naar de zijgevel is verplaatst. De korte gevel draagt de jaarankers 1791. De naastgelegen boerderij Ussenstraat 91 is eveneens tot woonhuis omgebouwd en daarbij geheel opnieuw opgemetseld. Gaaf is Ussenstraat 37, een langgevel met dwarsdeel. De oorspronkelijke vensters zijn nog aanwezig, het dak is vernieuwd. Hescheweg 32 - 34 is een langgevel uit ca. 1875 waar op een later tijdstip op de plaats van de stal een tweede woonhuis is ingebouwd. Oude Molenstraat 34, een langgevel met dwarsdeel uit ca. 1920 is nog gaaf, maar ligt nu ingesloten tussen latere bebouwing. De sterk verbouwde langgevel Amsteleindstraat 17 dateert uit 1910 en heeft, naast de twee mestkar-inrijpoorten van de potstal, een dwarsdeel. Oss heeft ook enkele krukboerderijen. Amsteleindstraat 21 gaat in de kern terug tot de 18e eeuw, maar is later sterk veranderd. Ook Diamantweg 27 uit ca. 1880 is van dit type en heeft net als Amsteleindstraat 21 een mest en een hooilangsdeel. Ook deze boerderijen zijn tot woonhuis omgebouwd. Tot slot worden enkele landarbeidershuisjes aan de Hescheweg 111 - 113 vermeld, daterend uit ca. 1910. De panden vertonen de laat 19e eeuwse - vroeg 20e eeuwse rooilijn aan de Hescheweg.

7.3. Industriële gebouwen

Een oud voorbeeld van een bedrijfsgebouw is het reeds eerder ter sprake gekomen pand Monsterstraat 6-8, de voormalige rosoliemolen annex woonhuis van Jurgens uit ca. 1770. Oostwal 200-202 is een bedrijfspand uit ca. 1905 met karakteristieke topgevels en laadperron. Vermeldenswaard zijn ook de rijksmonumenten Kruisstraat 37 A en Nieuwe Brouwersstraat (ongenummerd), twee ronde stelling korenmolens uit resp. 1865 en 1890. Van de voormalige margarinefabriek van Jurgens rest alleen Kruisstraat 15, een sterk veranderd kantoorgebouw, in 1912 door Charles Estourgie opgetrokken. Philips gaf in ca. 1935 opdracht tot de bouw van het bedrijfspand aan Barbaraplein 6, waarvan vooral de zijgevel met afwisselend langs- en topgevels interessant is. Molenstraat 13-15 is het voormalige administratiekantoor van de Van den Bergh margarinefabrieken, in eclectische stijl uit ca. 1880. Het hoofdkantoor van de watten-kapok fabriek van Van den Bergh aan de Bram van den Berghstraat 22 dateert uit 1919 en werd gebouwd door Oscar Leeuw. Het pand heeft een fraai portaal is in classisistische vormgeving en baksteen-ornamentiek in Art-Deco- en Overgangsstijl en bezit een dominante kroonlijst. Op het achterliggende bedrijfsterrein zijn verschillende vooroorlogse loodsen en fabriekshallen bewaard gebleven. Het voormalige hoofdkantoor met conciergewoning van Zwanenberg, Gasstraat 10, is sterk verbouwd maar bezit nog een van de oorspronkelijke hoektorens. Het pand, een waar 'chateau d'industrie', werd gebouwd in 1915-1916 door de gebrs. Van Gendt uit Amsterdam. De daarnaast liggende fabriek van Hartog met voormalige slachterij, snijkamer en watertoren, ontworpen door Charles Estourgie, is in hoofdlijnen nog aanwezig en vormt met het Zwanenberg-complex het imposante industriële front langs het spoorwegemplacement. Langs de Molenstraat treffen we achter 159 nog een verwaarloosde, doch gave vierlaags lederwarenfabriek aan uit 1895. Daartegenover,

naast nummer 120, staan de laatste resten van De Reuver's Stoomkuiperij, houtzagerij en kistenfabriek. Het betreft een restant van het muurwerk met de jaarankers 1890. Een loods met zandstraalcabine uit ca. 1930 treffen we aan achter het leegstaande fabrieksgebouw Oostwal 8. Aan de Watertorenstraat 1 staat de in 1935 gebouwde watertoren die momenteel dienst doet als moskee. Het gebouw is opgetrokken uit baksteen met betonnen lijstwerk.

7.4. Openbare gebouwen

Het belangrijkste overgebleven openbare gebouw uit de 19e eeuw is Heuvel 17 - 19, dat het postkantoor (tot 1904) en het kantongerecht (tot 1933) huisvestte. Het eclectische gebouw uit ca. 1880 is sterk verbouwd. Hescheweg 17 - 23 is de voormalige marechaussee-kazerne met dienstwoningen, daterend uit 1935. Het pand is sterk verwaarloosd, doch gaaf. Er bestaan sloopplannen voor dit pand. Oude Molenstraat 2 is de voormalige jongensschool van de paters Carmelieten uit 1913. De bijbehorende meisjesschool, ook nog redelijk gaaf, is te vinden aan de overzijde van de straat op nummer 13. Het rijke materiaalgebruik in combinatie met de trapgevels en lijstwerk doen denken aan de Oud-Hollandsche architectuur. Torenstraat 11-13-15 is een voormalig schoolgebouw in de trant van de Amsterdamse school uit ca. 1925. Aan de Molenstraat 30 ligt het voormalige Carmelcollege, nu Titus Brandsmalyceum, in 1926-1928 gebouwd onder architectuur van J. Zwanikken. Het schoolgebouw aan de Eikenboomgaard 6-8-10, compleet met hoofdonderwijzerswoning en voorplein, is in eclectische stijl in 1883 gebouwd. Het wordt met sloop bedreigd.

7.5. Kerkelijke gebouwen

De Grote kerk of Maria Onbevlekt Ontvangen aan de Kerkstraat 15 is een werk van H.J. van Tulder uit 1857 - 1859. De neo-gotische kruisbasiliek heeft straal- en zijkapellen, een westelijke toren en een baptisterium aan de noord-oostzijde. De kerk bezit maaswerk in laat-gotische stijl, en portaalsculptuur, in natuursteen. De kerk is overkluisd met kruisribgewelven in stuc en heeft ramen van Capronnier uit Brussel, apostelbeelden van H. van der Geld, schilderingen van Goosens en sculpturen van P. de Vriendt. Ook L.C. Hezenmans, de Bossche architect, heeft aan de verfraaiing van het interieur gewerkt. Aan de zuidzijde van het kerkgebouw werd in 1894 een beeldengroep opgericht, bestaande uit een Mariabeeld, geflankeerd door engelen. Het geheel, met waardevolle beplanting, is door Hezenmans ontworpen en door De Vriendt uitgevoerd. Aan de Begijnenstraat 1 - 1a staat de bijbehorende doch oudere pastorie, kort na 1755 gebouwd en in 1885 uitgebreid met het ernaast gelegen pand. Bij de ingrijpende restauratie van 1948 - 1949 werden nieuwe zesruitsvensters geplaatst. De Begijnenstraaat was tot voor kort voor een groot deel bebouwd met geestelijke instellingen. Op nummer 3 werd in 1883 het Fratershuis gesticht door de Fraters van Tilburg. Het neo-gotische gebouw werd na 1950 uitgebreid met een nieuwe kapel en nieuwe kloosterlijke gebouwen. De grote tuin wordt momenteel bebouwd. Aan de overzijde lag tot voor kort het monumentale Sint-Leonardus-gesticht met sinds 1912 het Sint Annaziekenhuis, gedreven door de Zusters van Liefde te Tilburg. Een restant van deze onlangs gesloopte gebouwen (een pilaster van de pui) is te zien tegen het huis Begijnenstraat 6 - 8. Ook heeft men in het op de plaats van de gebouwen aangelegde park de spits van een van de torentjes van het afgebroken complex opgesteld. Kromstraat 107 -109 is de in 1921 door W. van Aalst ontworpen H.Hartkerk en pastorie. Deze neo-gotische kruisbasiliek was de tweede parochiekerk van Oss. Het achter de kerk gelegen klooster, een sobere baksteenbouw in neo-gotische stijl van dezelfde datum herbergt nu de dienst publieke werken. De

kerk heeft rijk maaswerk in de stijl van de veertiende eeuw in het zuidelijke venster, transept en koor. In het in het interieur opgestelde beeldhouwwerk is van de hand van H. van der Geld. Berghemseweg 4 is de R.K. kerk Gerardus Majella (of Visserskerk), een traditioneel gebouw uit 1925 naar ontwerp van Ed. Cuypers. In 1958 werd het belangrijk uitgebreid en werden de achterliggende scholen toegevoegd. De pastorie dateert van 1925 en is van dezelfde architect. Aan de kerk valt vooral het forse dak op, dat is doorgetrokken over de zijbeuken. De geveltoren heeft een steile achtkantige spits.
Koornstraat 1 is de voormalige Joodse synagoge, een rijksmonument. De strakke gevelarchitectuur, geleed door spaarvelden en met karakteristieke omgebogen gootlijst dateert uit 1831. Op het rond 1885 aangelegde R.K. kerkhof 'Eikenboomgaard' is, naast een calvarieberg en een smeedijzeren hekwerk, onder andere een neo-gotisch praalgraf uit 1888 van de familie Jurgens te zien, afkomstig uit het atelier van Mengelberg. Vermeldenswaardig is verder het momenteel aan de Berghemseweg opgestelde H.Hartbeeld. Oorspronkelijk stond dit uit 1921 daterende beeld op het Walplein. A. Falise maakte het beeld in 1921 uit Franse kalksteen. De granieten sokkel is origineel. Tot slot is er nog het zg. Willibrordusputje, t.o. Willibrordusweg 81. Deze memoriebron dateert in deze vorm uit 1926 maar gaat terug op veel ouder datum, misschien zelfs tot vóór de kerstening.
Achter het schoolgebouw Oude Molenstraat 2 ligt het kerkhof van het oude Carmelieten-klooster, waarvan kerk en kloostergebouw gesloopt zijn voor uitbreidingen van Organon. Het kerkhof gaat hetzelfde lot tegemoet. Het open terrein, ingesloten door industriële bebouwing, bevat voornamelijk graven uit de jaren dertig.

7.6. Kastelen en buitenhuizen

In de gemeente Oss zijn geen kastelen en buitenhuizen, voor zover van belang voor deze inventarisatie, aanwezig.

7.7. Infrastructurele en waterstaatswerken

In de gemeente Oss zijn geen infrastructurele en waterstaatswerken, voor zover van belang voor deze inventarisatie, aanwezig.

7.8. Groenelementen

Vermeldenswaardig is het Osse stadspark, de achter de villa aan de Molenstraat 65 gelegen tuin van de voormalige fabrikantenvilla, met interessante begroeïng van o.a. ceder, Amerikaanse eik, kastanje en beukhagen. Ook de voormalige tuin van Huize Kio, aan de Kruisstraat te Oss (beter bekend als de Groene Engel) is gedeeltelijk nog aanwezig. Er staan enkele exotische bomen. Interessant zijn de geënte kastanjebomen langs de Spoorlaan, daterend uit de 19e eeuw. Dat geldt ook voor de forse eiken aan de Eikenboomgaard.